TA'LIM JARAYONIDA INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARNI HISOBGA OLISHNING SAMARALI USULLARI

Iqtisodiyot va Pedagogika
Universiteti Samarqand
kampusi, 1-kurs magistranti:
Jo'rayeva Dinara Temurovna

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ta'lim jarayonida o'quvchilarning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olishning nazariy, metodologik va amaliy asoslari tahlil qilinadi. O'quvchilarning temperamenti, qobiliyatlari, qiziqishlari, bilish jarayonlari, motivatsiyasi, emotsional holati va individual rivojlanish sur'atlarining ta'lim faoliyatiga ta'siri ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, differensiallashtirilgan ta'lim, individual yondashuv, diagnostik baholash, shakllantiruvchi baholash, moslashuvchan o'qitish metodlari va metakognitiv strategiyalardan foydalanish imkoniyatlari o'rganiladi. Xalqaro ilmiy tadqiqotlar va ta'lim samaradorligiga oid dalillar asosida individual-psixologik xususiyatlarni hisobga olishning o'quvchilar bilish faolligi, ta'lim motivatsiyasi va akademik rivojlanishiga ta'siri tahlil qilinadi. Maqolada o'quvchilarning individual farqlarini hisobga olishda ularni qat'iy psixologik toifalarga ajratmaslik, balki muntazam kuzatish, diagnostika va pedagogik qo'llab-quvvatlashga asoslangan yondashuv zarurligi asoslanadi. Yakunda ta'lim amaliyotida individual yondashuvni takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: individual-psixologik xususiyatlar, individuallashtirilgan ta'lim, differensial yondashuv, ta'lim motivatsiyasi, temperament, qobiliyat, bilish jarayonlari, pedagogik diagnostika, shakllantiruvchi baholash, metakognitiv strategiyalar, ta'lim samaradorligi.

ABSTRACT

This article examines the theoretical, methodological and practical foundations of considering students' individual psychological characteristics in the educational process. It explores how learners' temperament, abilities, interests, cognitive processes, motivation, emotional states and individual developmental trajectories influence learning activities. Particular attention is given to differentiated instruction, individualized learning, diagnostic assessment, formative assessment, adaptive teaching methods and metacognitive strategies. Drawing on international research and evidence concerning educational effectiveness, the article analyses the relationship between individualised educational approaches, students' cognitive engagement, learning motivation and academic development. It also emphasizes that learners should not be rigidly classified into psychological categories; instead, their individual needs should be identified through continuous observation, appropriate assessment and pedagogical support. The article concludes with evidence-informed recommendations for improving individualized approaches in educational practice.

Keywords: individual psychological characteristics, individualized education, differentiated instruction, learning motivation, temperament, abilities, cognitive processes, pedagogical assessment, formative assessment, metacognitive strategies, educational effectiveness.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanishi ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish bilan bir qatorda, ularning individual psixologik xususiyatlarini chuqur o'rganish va ta'lim jarayonida hisobga olish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Chunki har bir inson o'zining psixologik rivojlanish darajasi, temperament xususiyatlari, qobiliyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari, bilish faoliyati va emotsional holati bilan boshqalardan farq qiladi. Ushbu farqlar ta'lim jarayonida axborotni qabul qilish, qayta ishlash, eslab qolish, muammolarni hal etish va o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotda qo'llash jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi.

Ta'lim jarayonida barcha o'quvchilarga bir xil mazmundagi topshiriqlar, bir xil metodlar va umumiy talablar asosida yondashish har doim ham kutilgan natijani bermaydi. Chunki o'quvchilarning boshlang'ich bilim darajasi, o'rganish sur'ati, motivatsiyasi, diqqatni jamlash imkoniyati va mustaqil faoliyatga tayyorgarligi turlicha bo'ladi. Shu sababli pedagogik jarayonni tashkil etishda o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish ta'lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim yondashuvining nazariy asoslari insonning psixologik ehtiyojlari, mustaqilligi va rivojlanish imkoniyatlarini e'tirof etuvchi ilmiy qarashlar bilan bog'liq. Xususan, Deci va Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini belgilash nazariyasida inson motivatsiyasi va psixologik farovonligi uchta asosiy ehtiyoj — avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik bilan izohlanadi. Mualliflarning ta'kidlashicha, ushbu ehtiyojlarni qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy va ta'lim muhiti ichki motivatsiya hamda o'zini o'zi boshqarishga asoslangan faoliyatni rivojlantirishga yordam beradi (Deci & Ryan, 2000).

Mazkur yondashuv ta'lim jarayonida o'quvchiga mustaqil tanlov imkoniyatini berish, uning muvaffaqiyatga erishishiga yordam berish va ijobiy pedagogik munosabatlarni shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

Individual-psixologik xususiyatlarni hisobga olishning yana bir muhim jihati o'quvchining rivojlanish imkoniyatlari va mavjud qiyinchiliklarini o'z vaqtida aniqlashdir. Bunda pedagogik kuzatish, diagnostik topshiriqlar, suhbatlar, shakllantiruvchi baholash va individual fikr-mulohazalar muhim vositalar hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqot ta'lim jarayonida individual-psixologik xususiyatlarni aniqlash, ularni pedagogik faoliyatda hisobga olish va samarali ta'lim strategiyalarini qo'llash masalalariga bag'ishlanadi.

Tadqiqotning maqsadi — ta'lim jarayonida individual-psixologik xususiyatlarni hisobga olishning ilmiy-nazariy asoslarini o'rganish, samarali

pedagogik va psixologik usullarni aniqlash hamda ta'lim samaradorligini oshirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari o'quvchilarning individual-psixologik xususiyatlarini belgilovchi omillarni tahlil qilish, individual yondashuvning pedagogik va psixologik mexanizmlarini o'rganish, differensiallashtirilgan ta'lim imkoniyatlarini aniqlash, diagnostik va baholash metodlarini tahlil qilish hamda ta'lim amaliyoti uchun tavsiyalar ishlab chiqishni qamrab oladi.

Tadqiqot obyekti — ta'lim muassasalarida tashkil etiladigan pedagogik va psixologik ta'lim jarayoni.

Tadqiqot predmeti — ta'lim jarayonida individual-psixologik xususiyatlarni aniqlash, hisobga olish va ularga mos pedagogik yondashuvlarni qo'llash mexanizmlari.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot nazariy-tahliliy va qiyosiy-pedagogik yondashuv asosida tashkil etildi. Tadqiqotning nazariy asosini pedagogik psixologiya, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, motivatsiya psixologiyasi va differensiallashtirilgan o'qitish bo'yicha ilmiy qarashlar tashkil etadi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, nazariy umumlashtirish, qiyosiy tahlil va mavjud empirik tadqiqotlar natijalarini o'rganish metodlaridan foydalanildi.

Xususan, Deci va Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini belgilash nazariyasi, Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasi, ta'limda shakllantiruvchi baholash va metakognitiv yondashuvlarga oid ilmiy ishlar tahlil qilindi.

Shuningdek, Education Endowment Foundation tomonidan umumlashtirilgan ta'lim samaradorligiga oid xalqaro tadqiqotlar natijalari o'rganildi. Ushbu tashkilotning individual o'qitish bo'yicha tahlilida 198 ta tadqiqot ko'rib chiqilgan bo'lib, individual yondashuvning ijobiy imkoniyatlari bilan birga, uni samarali tashkil etishdagi metodik qiyinchiliklar ham qayd etilgan.

Tadqiqot ikkilamchi ilmiy manbalar va mavjud empirik dalillar tahliliga asoslangan. Unda alohida respondentlar bilan so'rovnoma yoki eksperiment o'tkazilganligi haqida da'vo qilinmaydi.

INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARNING NAZARIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

Individual-psixologik xususiyatlar shaxsning o'ziga xos psixologik tuzilishini ifodalovchi, uning xulq-atvori, faoliyati, muloqoti va bilish jarayonlarida namoyon bo'ladigan xususiyatlar majmuasidir. Ushbu xususiyatlar insonning atrof-muhit bilan o'zaro munosabatida, bilimlarni egallashida va turli faoliyat turlarini bajarishida muhim rol o'ynaydi.

Psixologik adabiyotlarda individual farqlarni o'rganishda temperament, xarakter, qobiliyat, motivatsiya, idrok, xotira, diqqat, tafakkur va emotsional xususiyatlar muhim tarkibiy qismlar sifatida qaraladi.

Temperament insonning psixik faoliyati dinamikasini belgilovchi individual xususiyatlardan biridir. U faoliyat sur'ati, emotsional reaksiyalar, faollik va muloqotga kirishish xususiyatlarida namoyon bo'ladi. Biroq temperamentni o'quvchining bilim olish imkoniyatlarini qat'iy belgilovchi omil sifatida talqin qilish to'g'ri emas. Pedagogning vazifasi o'quvchini muayyan temperament turiga qarab cheklash emas, balki uning individual reaksiyalarini tushunish va ta'lim jarayonida qulay sharoit yaratishdan iborat.

Qobiliyatlar o'quvchining muayyan faoliyat turini muvaffaqiyatli amalga oshirishiga yordam beradigan individual psixologik xususiyatlardir. Ayrim o'quvchilar matematik tafakkur, boshqalari til o'rganish, tasviriy faoliyat, texnik ijodkorlik yoki ijtimoiy muloqot sohalarida yuqori imkoniyatlarga ega bo'lishi mumkin. Qobiliyatlarni aniqlashda faqat bir martalik test natijalariga emas, balki o'quvchining faoliyati, rivojlanish dinamikasi va turli topshiriqlarni bajarish jarayoniga ham e'tibor qaratish lozim.

Bilish jarayonlari ta'lim faoliyatining psixologik asosini tashkil etadi. Diqqat, idrok, xotira va tafakkurning individual xususiyatlari o'quv materialini o'zlashtirish

jarayoniga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, murakkab axborotni o'zlashtirishda ayrim o'quvchilarga qo'shimcha izoh, boshqalarga esa amaliy mashq yoki mustaqil tahlil imkoniyati zarur bo'lishi mumkin.

Motivatsiya o'quvchining ta'lim faoliyatiga munosabatini va o'rganishga bo'lgan intilishini belgilaydi. Ryan va Deci (2000) ta'kidlaganidek, ichki motivatsiya insonning faoliyatni qiziqish va qoniqish asosida bajarishi bilan bog'liq. Shu sababli o'qituvchi o'quvchining faqat tashqi rag'batlarga bo'lgan ehtiyojini emas, balki bilim olishga bo'lgan ichki qiziqishini ham rivojlantirishi zarur.

Individual-psixologik xususiyatlarni hisobga olishda o'quvchilarni o'zgarmas toifalarga ajratishdan saqlanish muhimdir. Masalan, o'quvchini faqat «vizual», «audial» yoki «kinestetik» o'rganuvchi sifatida tasniflab, ta'lim metodini faqat shu tasnif asosida tanlashning samaradorligi yetarli ilmiy dalillar bilan tasdiqlanmagan. Pashler va hammualliflarining (2008) tadqiqotida o'quvchilarni o'rganish uslublariga qarab guruhlash va ularga mos metod tanlash nazariyasini tasdiqlovchi yetarli eksperimental dalillar mavjud emasligi ko'rsatilgan. Demak, pedagogik qarorlar qat'iy yorliqlarga emas, balki o'quvchining real bilim darajasi, ehtiyoji va topshiriq xususiyatlariga asoslanishi kerak.

TA'LIM JARAYONIDA INDIVIDUAL YONDASHUVNING SAMARALI USULLARI

Individual yondashuvni amalga oshirishda, avvalo, o'quvchilarning bilim darajasi, qiziqishi, o'zlashtirishdagi qiyinchiliklari va rivojlanish ehtiyojlarini aniqlash muhim hisoblanadi. Buning uchun pedagogik kuzatish, diagnostik topshiriqlar, suhbat, yozma ishlar va shakllantiruvchi baholashdan foydalanish mumkin.

Diagnostik baholash o'quvchining qaysi mavzularni o'zlashtirganini, qaysi jihatlarda qiyinchilikka duch kelayotganini aniqlashga yordam beradi. Bunday ma'lumotlar asosida o'qituvchi topshiriqlar murakkabligini, qo'shimcha tushuntirish hajmini va individual yordam shaklini belgilaydi.

Differensiallashtirilgan ta'lim individual yondashuvni amalga oshirishning muhim usullaridan biridir. Ushbu yondashuvda o'quvchilarga umumiy ta'lim maqsadlari saqlangan holda, turli murakkablikdagi topshiriqlar, qo'shimcha resurslar va yordam shakllari taklif etiladi. Masalan, bir mavzuni o'rganishda ayrim o'quvchilar asosiy tushunchalarni mustahkamlashga yo'naltirilgan mashqlarni bajarsa, boshqalari murakkab muammoli vaziyatlarni tahlil qilishi mumkin.

Education Endowment Foundation tomonidan olib borilgan tahlil individual o'qitishning o'quv natijalarini yaxshilash imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatadi. Mazkur tashkilotning Teaching and Learning Toolkit ma'lumotida individual o'qitish bilan bog'liq tadqiqotlar o'rtacha to'rt oylik qo'shimcha rivojlanish ko'rsatkichi bilan tavsiflangan. Biroq tashkilot dalillar ishonchliligi cheklanganligini va natijalar tadqiqotlar hamda amalga oshirish sharoitlariga qarab sezilarli farq qilishini ham qayd etadi. Shuning uchun bu ko'rsatkichni har qanday maktab yoki o'quvchi uchun kafolatlangan natija sifatida talqin qilish mumkin emas.

Shuningdek, kichik guruhlarda o'qitish individual ehtiyojlarni qondirishning samarali vositalaridan biri bo'lishi mumkin. Bunda o'quvchilar bilim darajasi yoki muayyan mavzu bo'yicha ehtiyojlariga qarab vaqtinchalik guruhlarga ajratiladi. Guruh tarkibi o'quvchilarning rivojlanishiga qarab o'zgartirilishi kerak. Bu yondashuv o'quvchilarni doimiy ravishda kuchli yoki kuchsiz guruhlarga ajratib qo'yishning oldini oladi.

Shakllantiruvchi baholash ham individual yondashuvning muhim tarkibiy qismidir. Uning asosiy vazifasi faqat o'quvchining natijasini qayd etish emas, balki o'rganish jarayonida yuzaga kelayotgan qiyinchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etishga yordam berishdir.

Hattie va Timperley (2007) fikriga ko'ra, samarali fikr-mulohaza o'quvchiga uning hozirgi natijasi, erishishi kerak bo'lgan maqsad va ushbu maqsadga qanday yetishi mumkinligi haqida aniq axborot berishi lozim. Bunda shaxsning o'ziga umumiy baho berishdan ko'ra, bajarilgan vazifa, qo'llanilgan strategiya va keyingi takomillashtirish yo'llariga e'tibor qaratish muhim.

Education Endowment Foundation ma'lumotlarida fikr-mulohaza ta'lim natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi, keng ilmiy dalillar bilan qo'llab-quvvatlangan yondashuv sifatida tavsiflanadi. Bunda fikr-mulohaza aniq, tushunarli va o'quvchi amalda foydalana oladigan tavsiyalardan iborat bo'lishi kerak.

PSIXOLOGIK XAVFSIZLIK VA TA'LIM MOTIVATSIYASINI RIVOJLANTIRISH

O'quvchining individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olish faqat topshiriqlarni moslashtirish bilan cheklanmaydi. Ta'lim muhitining psixologik xususiyatlari ham o'quvchining bilim olish faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

O'quvchi o'z fikrini erkin ifoda eta oladigan, xato qilishdan qo'rqmaydigan va o'qituvchidan yordam so'rash imkoniyatiga ega bo'lgan muhitda ta'lim jarayonida faolroq ishtirok etishi mumkin. Shu sababli pedagogik munosabatlarda hurmat, adolat, qo'llab-quvvatlash va konstruktiv fikr-mulohaza tamoyillariga amal qilish zarur.

Deci va Ryan (2000) tomonidan asoslangan o'z-o'zini belgilash nazariyasi ushbu masalani tushuntirish uchun muhim nazariy asos hisoblanadi. Mazkur nazariyaga ko'ra, o'quvchining avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlari qo'llab-quvvatlanganda ichki motivatsiyaning rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratiladi.

Ta'lim jarayonida avtonomiyani qo'llab-quvvatlash o'quvchiga topshiriqni bajarish usulini tanlash, o'z fikrini bildirish va mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini berishni anglatadi. Kompetentlik hissini rivojlantirish esa topshiriqlarni o'quvchining imkoniyatiga moslashtirish, kichik muvaffaqiyatlarni e'tirof etish va rivojlanish uchun aniq yo'nalish ko'rsatish orqali amalga oshiriladi.

Ijtimoiy aloqadorlik ehtiyoji o'qituvchi va o'quvchi, shuningdek, o'quvchilarning o'zaro hurmatga asoslangan munosabatlari orqali qo'llab-quvvatlanadi.

Psixologik xavfsiz muhitni yaratishda o'quvchilarni bir-biri bilan doimiy taqqoslash, omma oldida kamsitish yoki xatolari uchun jazolash kabi amaliyotlardan

voz kechish lozim. Buning o'rniga individual rivojlanish dinamikasini kuzatish va har bir o'quvchining o'z imkoniyatlariga mos taraqqiyotini qo'llab-quvvatlash muhimdir.

METAKOGNITIV STRATEGIYALAR VA MUSTAQIL TA'LIM OLISH KO'NIKMALARI

Flavell (1979) tomonidan ishlab chiqilgan metakognitsiya konsepsiyasiga ko'ra, inson o'zining fikrlash jarayonlari haqida bilimga ega bo'lishi va ularni boshqarishi mumkin. Ta'lim jarayonida bu yondashuv o'quvchining qanday o'rganayotganini anglashiga, qiyinchiliklarni aniqlashiga va samarali strategiyalarni tanlashiga yordam beradi.

Education Endowment Foundation tomonidan umumlashtirilgan tadqiqotlarda metakognitsiya va o'z-o'zini boshqarish strategiyalari yuqori ta'sirga ega yondashuvlar qatorida ko'rsatilgan. Tashkilotning Teaching and Learning Toolkit ma'lumotida ushbu yo'nalish bo'yicha o'rtacha sakkiz oylik qo'shimcha rivojlanish ko'rsatkichi qayd etilgan. Biroq mazkur ko'rsatkich ham tadqiqotlar natijalarining umumlashtirilgan bahosi bo'lib, alohida o'quvchi yoki muayyan ta'lim muassasasi uchun kafolatlangan natijani anglatmaydi.

Metakognitiv strategiyalarni amaliyotga tatbiq etishda o'qituvchi o'quvchilarga faqat topshiriqni bajarishni emas, balki uni qanday bajarganini tahlil qilishni ham o'rgatishi kerak. Bu jarayonda o'z-o'ziga savol berish, rejalashtirish, natijalarni taqqoslash va xatolar sababini aniqlash kabi usullardan foydalanish mumkin.

Tahlil qilingan ilmiy nazariyalar va xalqaro tadqiqotlar ta'lim jarayonida individual-psixologik xususiyatlarni hisobga olish ko'p omilli pedagogik jarayon ekanligini ko'rsatadi. Uning samaradorligi o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini aniqlash, ta'lim mazmunini moslashtirish, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlar hamda muntazam fikr-mulohaza tizimining o'zaro uyg'unligiga bog'liq.

Individual yondashuvni amalga oshirishda muhim metodologik masalalardan biri o'quvchilarni qat'iy psixologik toifalarga ajratishdan saqlanishdir. Chunki shaxsning qobiliyatlari, motivatsiyasi, qiziqishlari va bilish strategiyalari vaqt o'tishi bilan, ta'lim tajribasi va ijtimoiy muhit ta'sirida o'zgarishi mumkin.

Umuman olganda, samarali ta'lim jarayoni har bir o'quvchining individual imkoniyatlarini aniqlash, uning rivojlanish ehtiyojlarini hisobga olish va mustaqil ta'lim olish qobiliyatini shakllantirishga yo'naltirilishi kerak. Individual-psixologik xususiyatlarni hisobga olgan pedagogik yondashuvning asosiy maqsadi o'quvchilarni bir-biridan farqlash emas, balki har birining mavjud salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun zarur sharoit yaratishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'oziyev, E. G'. (2002). *Umumiy psixologiya*. I-kitob. Toshkent: Universitet.
2. G'oziyev, E. G'. (2008). *Psixologiya*. Toshkent: O'qituvchi.
3. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "What" and "Why" of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. *Psychological Inquiry, 11*(4), 227–268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01
4. Flavell, J. H. (1979). Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive-Developmental Inquiry. *American Psychologist, 34*(10), 906–911. https://doi.org/10.1037/0003-066X.34.10.906
5. Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The Power of Feedback. *Review of Educational Research, 77*(1), 81–112. https://doi.org/10.3102/003465430298487
6. Pashler, H., McDaniel, M., Rohrer, D., & Bjork, R. (2008). Learning Styles: Concepts and Evidence. *Psychological Science in the Public Interest, 9*(3), 105–119. https://doi.org/10.1111/j.1539-6053.2009.01038.x
7. Education Endowment Foundation. (2021). *Individualised Instruction: Teaching and Learning*

Toolkit.https://educationendowmentfoundation.org.uk/education-evidence/teaching-learning-toolkit/individualised-instruction

8. Education Endowment Foundation. *Feedback: Teaching and Learning Toolkit*. https://educationendowmentfoundation.org.uk/education-evidence/teaching-learning-toolkit/feedback
9. Education Endowment Foundation. *Metacognition and Self-Regulation: Teaching and Learning Toolkit*. https://educationendowmentfoundation.org.uk/education-evidence/teaching-learning-toolkit/metacognition-and-self-regulation